

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Syrén, Jaakko

Title: Valistunutta taikauskoa?

Year: 2022

Version: Published version

Copyright: © 2022 Tekijät

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Syrén, J. (2022). Valistunutta taikauskoa?. In H. Laiho (Ed.), Valistuksen perinnöt : Suomen Filosofisen Yhdistyksen kollokvion esitelmää (pp. 69-80). University of Turku. Reports from the Department of Philosophy, 50. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8848-8>

Valistunutta taikauskoa?¹

Jaakko Syrén

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) eli ja kirjoitti suurten vallankumousten aikana. Läpimurtoteoksessaan *Hengen fenomenologiassa* (*Phänomenologie des Geistes*, 1807) hän käsitteli muun muassa Ranskan vallankumousta ja sen taustalla vaikuttaneita filosofia virtauksia. Hegelin mukaan yksi tärkeimmistä vallankumousta ajaneista filosofisista voimista oli valistuksen aate. ”Valistuksen isä” Immanuel Kant (1724–1804) tuhosi kriittisellä filosofiallaan ilmestykseen perustuvan moraalin uskonnollisen oikeutuksen. Kantin transsendentaalifilosofian mukaan ihmisen tietokyvyt eivät yllä tavoittamaan tuonpuoleista Jumalaa. Jos Jumalasta ei voi saada tietoa, eivät myöskään moraalit ja yhteiskunnallinen järjestys voi perustua siihen.

Hegelin analyysissa valistuksen kritiikki murskaa uskonnollisen maailmankatsomuksen ja sen mukana yhteiskunnan epäoikeudenmukaisen hierarkian uskonnollisen oikeutuksen. Itsevaltiaiden ja heidän kanssaan vehkeilevän papiston lupaus tuonpuoleisesta palkinnosta vaihtuu vaatimukseen tämänpuoleisesta oikeudenmukaisuudesta. Ranskan vallankumous lupasi lunastaa tämän vaatimuksen. Ihmisoikeuksien julistus ja tasavaltaisen perustuslain säätäminen antoivat vallankumouksen kannattajille aihetta toiveeseen taivasten valtakunnan toteutumisesta maan päällä. Vallankumouksen edetessä terroriin Hegel kuitenkin ajatteli valistuksen epäonnistuneen.

Tässä artikkelissa esittelen Hegelin *Hengen fenomenologian* kuudennessa luvussa käsitellyn kristillisen perinteen ja valistuksen välisen konfliktin. Kiinnostavan ”Valistuksen ja taikauskon kamppailun” analyysistä tekee Hegelin valistukseen kohdistama kritiikki. Hegelin mukaan valistus kyllä voittaa kamppailussa taikauskon, mutta sen itseymmärrys jää kuitenkin vajavaiseksi. Valistuksen olemus paljastuu puhtaan järjen itsetietoiseksi negatiivisuudeksi, eli se ei pysty tarjoamaan sisällöllistä vaihtoehtoa kumoamansa uskonnollisen moraalin tilalle. Kuinka moraaliset normit voidaan tällöin oikeuttaa?

Valistuksen ja taikauskon kamppailun lopputulemaksi esitän niin kutsumani ”valistuneen taikauskon” position. Valistuneessa taikauskossa

¹ Artikkelit perustuu samannimiseen pro gradu -työhöni vuodelta 2019 (ks. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/67496>).

tunnustetaan, ettei moraalisisilla normeilla ole varmaa tiedollista tai metafyyssistä perustaa. Samalla normit kuitenkin nähdään toimijuuden välttämättömänä osana. Koska normeilla ei ole varmoja metafyyssisiä tai tiedollisia takeita, täytyy toimijan tehdä uskon loikka omien sitoumustensa suhteen. Uskon loikan epävarmuus kuitenkin tunnustetaan ja samalla pyritään omien näkemysten korjaamiseen. "Taikauskoa" ovat siis eettiset sitoumukset vailla varmaa pohjaa, mutta valistunutta siitä tekee tuon epävarmuuden tunnustaminen ja itse-kritiikkiin sitoutuminen.

Hengen fenomenologiasta

Hengen fenomenologiaa voisi ajatella kaunokirjallisenä teoksena. Se on kyllä filosofinen teos, mutta se on kirjoitettu *Bildungsromanin*, kehityskertomuksen muotoon. Teoksessa on sankari (itsetietoisuus), joka kohtaa matkallaan vastoin-käymisiä (ristiriitoja filosofisissa sitoumuksissaan), mutta käy vaikeuksien kautta voittoon (vastaa positionsa vajavuuksiin muodostamalla uusia sitoumuksia). Lopussa hän ei ole enää aivan sama henkilö kuin se, joka matkan aloitti: on tapahtunut *Aufhebung*, säilyttävä kumoaminen. Kokemuksensa myötä sankari on oppinut jotakin itsestään, ja tämä on tehnyt hänestä eri ihmisen. Vanha minuus on kumottu, mutta kuitenkin se säilyy hänessä historiana: sinä polkuna, jonka kautta nykyisyys on saavutettu.

Tarinassa vastoinkäymiset (ristiriidat tietoisuuden filosofisissa näkemyksissä) johtuvat negatiivisuudesta. Negatiivisuus on ajattelun kykyä kyseenalaistaa omat sitoumuksensa eli kykyä itsekritiikkiin. Tätä "kykyä" voisi tosin ajatella myös vaivana: ajattelu ei pysty pysymään levossa vaan ajautuu jatkuvasti itseään piinaaviin ongelmiin. Hegel kuvaakin negatiivisuuden viitoittamaa tietä "epätoivon poluksi" (PS §78/PG 56).² Epätoivoiseksi tien tekee se, että sitä kulkeva joutuu jatkuvasti tiedostamaan olevansa väärässä, menettämään maailmankatsomuksensa harmonian ja samalla muodostamaan identiteettinsä uudelleen.

Negatiivisen liikkeen eli itsekritiikin kautta tietoisuus käy läpi erilaisia tietoisuuden muotoja (*Gestalt*). Tietoisuuden muodot ovat toimijuuden perustavia normatiivisia kokonaisuuksia. Eri tietoisuuden muodot kelpuuttavat tai valtuuttavat toimintansa perusteiksi erilaisia syitä. (Ks. Pinkard 1996, 6, 333.) Negatiivisuus paljastaa normeissa ristiriitoja, jotka

² Viittaan A. V. Millerin *Hengen fenomenologian* englanninkieliseen käännökseen muodolla PS § ja merkitsen lisäksi alkukielisen lähteen muodolla PG ja sivunumero. Suomennokset ovat omiani.

saattavat luoda normeille niin kovan paineen, että ne muuttuvat mielettömiksi ja tuhoavat niille perustuneen elämänmuodon (Pinkard 2012, 48–49). Uuden tietoisuuden muodon on määrä vastata edellisen vajavuuksiin. Tietoisuuden muotojen hajoaminen ja syntyminen koostaa Hengen (*Geist*) matkan kohti korkeampaa itseymmärryksen tasoa. *Hengen fenomenologia*, jossa Hegel käy läpi tietoisuuden muotoja tai filosofisia positioita stoaaisuudesta ja skeptisismistä aina absoluuttiseen tietoon asti, on matkan tähänastinen kuvaus.

Tämän artikkelin kannalta olennaiset Hegelin käsittelemät tietoisuuden muodot ovat valistus ja taikausko. Näiden normeja kantavia subjekteja Hegel kutsuu puhtaaksi oivallukseksi (*reinen Einsicht*) ja uskoksi (*Glaube*). Hegel syventyy kummankin subjektin ajatteluun ja analysoi niiden sitoumukset sekä niiden välisen konfliktin. Usko vastustaa valistuksen kritiikkiä osoittaen valistuksen ajattelussa väärinymmärryksiä. Valistuksen itseymmärrys on vajavaista: se ei itsekään yllä niihin normeihin, joiden nojalla se uskoa kritisoi. Uskon on kuitenkin pakko hyväksyä valistuksen kritiikki, sillä ne normit, joiden nojalla valistus uskoa kritisoi, ovat sisäisenä jo uskovan tietoisuuden muodossa. Tämä johtuu siitä, että ”usko ja oivallus ovat samaa puhdasta tietoisuutta” (PS §541/PG 293). Usko ja puhdas oivallus ovat saman normatiivisen kokonaisuuden itseymmärryksen eri momentteja. Valistus tuo uskon ristiriidat päivänvaloon, mutta unohtaa, että nuo ristiriidat ovat itse asiassa sen omia. Seuraavaksi esittelen lyhyesti uskon ja puhtaan oivalluksen subjektit, minkä jälkeen etenen niiden välisen konfliktin käsittelyyn.

Usko

Uskovan subjektiivisuuden ydin on Jumala. Jumala on uskovalle moraalin ja arvojen lähde sekä identiteetin perusta. Jumala on kuitenkin uskolle toinen, itsestä erillinen ja tuonpuoleinen. Tältä osin uskovan maailmankatsomus on dualistinen. Uskova asettaa Jumalan ajattelussaan konkreettiselle maailmalle vastakkaiseksi. (PS §529/PG 288–289.) Jumala on täydellisen hyvä, kaikkivoipa, kaikkietävä ja pyhä, kun taas maailma on langennut, syntinen, epätäydellinen ja paha. Dualistinen ero tämän- ja tuonpuoleisen välillä pyritään kuroma umpeen toiminnan kautta. Näin syntyy arkkitehtuuria, uskonnollista taidetta, kirkollisia menoja ynnä muuta. Uskovan toiminta jättää jälkensä todelliseen maailmaan. Tällä tavalla uskova saa maanpäälliseen elämäänsä väläyksen jumalallista.

Valistuksen subjekti, puhdas oivallus, on saksalaisen idealismin filosofinen lähtöpositio. Sen historiallisena taustana ovat kartesiolaisen skeptisismien menetelmillä saavutettu absoluuttinen varmuus itsestä sekä Kantin transsendentaalinen idealismi. Puhdas oivallus on itsetietoista järkeä, negatiivista itselleenolemista, henkinen prosessi, jonka ydin on minuuus (PS §529/PG 288–289). Minuuden asettaminen ensisijaiseksi on vastaus uskovan dualismille. Tämä tosin uhkaa ajaa puhtaasti oivalluksen solipsismiin. Puhdas oivallus ei tiedosta, että sekin tarvitsee aina toiseuden omaksi sisällökseen. Valistuksen ja taikauskon kamppailussa puhdas oivallus on ottanut sisällökseen uskon, jota se kritisoi.

Valistuksen kamppailu taikauskkoa vastaan

Valistus kritisoi taikauskkoa Hegelin mukaan neljältä kannalta. (1) Ensinnäkin valistus katsoo uskon vastustavan totuutta ja järkeä. Usko elää taikauskon, ennakkoluulojen, virheidensä ja väärän oivalluksen typeryydessä. Jumala, enkelit ynnä muu uskonnollinen sisältö ovat valistukselle kuva-ajattelua, uskovan oman mielikuvituksen tuotetta vailla käsitteellisen ajattelun edellyttämää johdonmukaisuutta. (2) Toiseksi valistus syyttää uskoa korruptoituneen ja epäoikeudenmukaisen hierarkian oikeutuksesta ja ylläpitämisestä. Valistukselle uskonto näyttäytyy vallankäytön välineenä, keinona pönkittää papiston ja itsevaltioiden asemaa. (PS §542/PG 294.)

Uskova näkee näiden kahden kritiikin välillä ristiriidan: kuinka uskon kohde voi olla samaan aikaan sekä valtaapitävien juoni, ulkopuolelta annettu kohde, että uskovan oman ajattelun tuotos, uskovan omaa mielikuvitusta? (PS §550/PG 298–299.) Usko tosin elää itse tätä samaa ristiriitaa. Yhtäältä uskova luonnehtii ja kuvailee Jumalaa, kommunikoi hänelle rukouksessa ja kertoo elämästä hänen läsnäolossaan ja johdatuksessa. Toisaalta uskova sanoo Jumalan olevan täysin tuntematon ja kaiken ymmärryksen ulottumattomissa.

(3) Kolmas valistuksen kritiikki koskee uskon epistemologiaa. Usko väittää tietävänsä ja tuntevansa Jumalan. Näkemystensä tukena usko käyttää historiallista aineistoa kuten pyhiä tekstejä. Valistuksen mukaan se mitkä tekstit ja tarinat ovat säilyneet meidän aikaamme on täysin sattumanvaraista. Emme myöskään voi olla varmoja lähteiden luotettavuudesta. Lisäksi pitäisi selvittää, mikä on pyhiin tekstien oikea tulkintatapa. Valistuksen mukaan uskon todisteista ei ole oikeutettua johtaa Jumalan olemassaoloa. Uskon tieto tyypistyy tiedoksi satunnaisesta historiallisesta aineistoista, ei Jumalasta. Uskon tieto Jumalasta ei näin ollen täytä tieteellisen tiedon kriteereitä. (PS §554/PG 300.)

Valistus on kuitenkin tässä kritiikissä ymmärtänyt uskon luonteen väärin. Usko ei nimittäin perustu ulkoisiin faktoihin, eikä sitä todisteta tieteellisellä metodilla, vaan "Henki itse toimii todistajana itselleen" (PS §554/PG 301). Uskovan vakaumuksen perustana ei ole tieto sattumanvaraisista ulkoisista asioista, vaan hänen oma tietoisuutensa: uskon kohde on hänen ajattelussaan välittömästi läsnä. Vaikka "usko varmuudessaan on sofistikoitumaton suhde absoluuttiseen kohteeseensa", on se kuitenkin autenttista *uskoa*. Sellainen usko, joka pyrkii oikeuttamaan vakaumuksensa todisteilla on jo ajautunut pois uskon piiristä: "[...] sen pyrkimykset vakuuttaa ja lohduttaa itseään tällä tavoin ovat vain todisteita sen korruptoituneisuudesta, jonka valistus on saanut aikaan" (PS §554/PG 301).

(4) Neljäs ongelma uskon normatiivisissa sitoumuksissa on pyrkimys tuonpuoleisen Jumalan yhteyteen. Ensinnäkin (4.1) tuonpuoleinen Jumala on määritelmällisesti maanpäällisen ihmisen ulottumattomissa. Vaikka uskova pyrkii Jumalan yhteyteen rukouksessa, ylistyksessä, paastossa, tai muilla keinoin, hän joutuu kuitenkin elämään arkista elämäänsä maan päällä ja ykseys Jumalan kanssa jää saavuttamatta. "[...] palvelus on vain tuon ykseyden tuottamisen jatkuva prosessi, prosessi, joka ei täysin saavuta päämääräänsä nykyhetkessä" (PS §534/PG 290). Toiseksi (4.2) tämä tavoite on itsessään ristiriitainen: jos uskova todella saavuttaisi ykseyden Jumalan kanssa, hän menettäisi identiteettinsä uskovana yksilönä. Identiteetin ylläpitäminen vaatii eroa Jumalasta, sillä elämä Jumalan ykseydessä tarkoittaisi uskovan minuuden ja yksilöllisyyden sulautumista Jumalaan. (PS §555/PG 301.) Kolmanneksi (4.3) yritys elää Jumalan yhteydessä ja päästä eroon syntisestä halusta kieltäytymällä nautinnoista, kuten ruuasta ja juomasta, seksistä ja niin edelleen, on valistuksen mukaan typerää. Vaikka uskova ei söisi, hänen kuitenkin tulisi nälkä, ja vaikka hän kuohitsisi itsensä (niin kuin Origenes teki, PS §570/PG 309), hän ei kuitenkaan pääsisi eroon halusta, joka on osa ihmisen luontoa.

Tämä neljännen kritiikin kolmas osa (4.3) saa valistuksen näyttämään uskon silmissä riettaalta itsepetokselta. Yhtäältä valistus vaatii rationaalisuuden toteutumista, henkisestä alaikäisyydestä vapautumista kaikissa yksilöissä, mutta toisaalta se on himojensa orja, eikä sen järki palvele kuin sen irstailua, mässäilyä ja muuta nautiskelua. (PS §556/PG 302.) Nautinnon periaatteen pisimmälle vienyt valistuksen ajan kirjoittaja oli Markiisi de Sade (ks. esim. Sade 2013). Tämä valistuksen haara, joka hylkää kaiken moraalin taikauskona, on tavan ihmiselle kauhistus.

Vaikka usko vastustaa valistuksen uskontokritiikkiä ja löytää siitä ongelmia, on valistus kuitenkin taikauskoa pätevämpi maailmankatsomus. Valistus toteuttaa ja tuo päivänvaloon jotakin sellaista, joka on jo valmiina

uskossa. Valistus kritisoi uskoa vedoten sellaisiin normeihin, jotka ovat sisäisinä (joskin tiedostamatta) uskon tietoisuuden muodossa: "[...] valistus ei käytä itselleen vieraita periaatteita hyökätessään uskoa kohtaan, vaan periaatteita, jotka ovat julkilausumattomana uskossa itsessään" (PS §564/PG 306).

Yksi normi, jonka seurauksia usko ei tiedosta, on totuuden asettaminen yhdeksi kaikkein korkeimmista arvoista: Jumala on totuus. Totuuden vaatimus voi kuitenkin johtaa uskonnollisten dogmien kyseenalaistamiseen ja hylkäämiseen. "Näin ollen oivallus säilyttää oikeutensa uskoa vastaan, sillä se tekee päteväksi uskossa sen, mikä on uskolle itselleen välttämätöntä ja minkä usko omaa itsessään" (PS §565/PG 307). Johtopäätös on, että usko ei kykene kiistämään valistuksen kritiikkiä. Valistus voittaa kamppailussa taikauskon. Toistaiseksi.

Ongelmia valistuksessa

Vaikka valistuksen uskontokritiikki pätee, valistus ei kuitenkaan itse pysty seuraamaan omia periaatteitaan loppuun asti: "Kuitenkin valistus itse, joka muistuttaa uskoa sen erillisten momenttien vastakkaisesta aspektista, on yhtä vähän valistunut itsestään" (PS §565/PG 306). Hegel erittelee valistuksen itseymmärryksestä kolme vajavaisuutta: (1) Puhdas oivallus ei tiedosta olevansa vieraantumisen tilassa, eikä se tunnista vieraantumisen olevan sen oman olemassaolon ehto. (2) Valistus ajattelee kumoavansa uskon kohteen osoittamalla sen alkuperän olevan tietoisuudessa. Se, että kohde on tietoisuudesta peräisin ei kuitenkaan vielä riitä kumoamaan ajattelun kohdetta. (3) Valistuksella ei ole tarjota sisällöllistä vaihtoehtoa kritisoimansa maailman-katsomuksen tilalle.

(1) Hegelin transsendentaalifilosofian tulkinnassa tietoisuudella ei ole pääsyä itsensä ulkopuolelle, joten kaikki tieto on viime kädessä tietoa itsestä. Kaikki mikä ilmenee tietoisuudelle, on jo tietoisuuden piirissä ja tällä tavoin jotakin sen omaa. Puhdas oivallus sanoo tämän (PS §529/PG 288) mutta ei seuraa näkemystään loppuun asti. Se kritisoi uskoa jonakin itselleen vieraana, jonakin valheellisena ja vääränä, vaikka se samalla väittää kaiken olevan tietoisuudesta lähtöisin. Eivätkö siis myös uskon virheet ja valheet ole sen omasta tietoisuudesta lähtöisin?

[...] minkä puhdas oivallus lausuu olevan itselleen toinen, mitä se väittää virheeksi tai valheeksi, ei voi olla mitään muuta kuin sen oma minus; se voi tuomita vain mitä se on itsessään[.] (PS §548/PG 296.)

Kritisoidessaan taikauskoa valistus kritisoi vain itseään, sillä tämä vieras toinen, jota se arvioi, on vain se itse. Puhdas oivallus ei tiedosta tätä sen omaa vieraantuneisuutta, eikä se myöskään tiedosta, että vieraantuminen on sen oman olemassaolon ehto. Puhtaan oivalluksen olemus on minuuus, se on rationaalista itsetietoisuutta ja negatiivista itselleen-olemista. Negatiivisuudella ei ole omaa sisältöä. Se voi määritellä itsensä vain suhteessa johonkin toiseen. Tietoisuus tarvitsee toiseuden oman identiteettinsä ylläpitämiseksi. Puhdas oivallus ei tiedosta, että se käyttää itseymmärryksessään samaa mekanismia kuin usko: se muodostaa identiteetin suhteessa toiseuteen. Vaikka oivallus sanoo kaiken olevan itsetietoisuudesta lähtöisin, siis pohjimmiltaan minuuutta, se tarvitsee oman identiteettinsä ylläpitämiseksi erottelua itsen ja toiseen.

Oivalluksessa sinänsä, tietoisuus ymmärtää kohteen siten, että siitä tulee tietoisuuden olemus, [...] jossa tietoisuus säilyttää itsensä [...] ja pysyy itselleen läsnä[.] (PS §549/PG 297–298.)

Väittäessään uskon olevan valhetta ja virhettä, se ei ainoastaan väitä tätä itsestään, vaan lisäksi unohtaa, että se tarvitsee tätä valhetta ylläpitääkseen tietoisuutta itsestään. Toisin sanottuna valistus on valistus vain suhteessa taikauskoon. Jos valistus menettäisi kritisoimansa kohteen, se menettäisi myös oman identiteettinsä valistuksena. Siispä jokin, mitä valistus pitää valheena ja virheenä, on välttämätön osa sen minuuutta.

(2) Valistus sanoo uskonnon olevan taikauskoa sen takia, että uskonnon kohde (Jumala) on tietoisuuden omaa keksintöä. Uskova ei tiedosta, että sen kohteen perusta on tietoisuudessa. Näin on kuitenkin myös valistuksen laita. Kiistan kummallakin osapuolella, valistuksella ja taikauskolla, on sama perusta: tietoisuus. Se, että ajattelun kohde on tietoisuudesta itsestään peräisin, ei vielä riitä kumoamaan ajattelun kohdetta. On totta, että usko on erehtynyt ajatellessaan Jumalan tuonpuoleiseksi olemukseksi. Uskon kohde on olemassa vain tietoisuuden tuottamana. Tämä ei kuitenkaan vielä kumoa uskon moraalisia näkemyksiä. Se vain paikantaa näkemysten lähteen eri kohteeseen.

[...] uskon absoluuttinen Oleva ei olemuksellisesti ole *abstrakti* olemus, joka olisi olemassa uskovan tietoisuuden tuolla puolen; päinvastoin, se on [uskonnollisen] yhteisön Henki, abstraktin olemuksen ja itsetietoisuuden ykseys. [...]. Se on tämä Henki, *vain* tietoisuuden *tuottamana*; tai ennemmin se *ei* ole olemassa yhteisön Henkenä *ilman*, että tietoisuus olisi sen tuottanut[.] (PS §549/PG 298.)

Uskova luo omalla toiminnallaan yhteisön Hengen, joka tarkoittaa maailmankatsomusta, siihen kuuluvia arvoja ja normeja, yhteisön käytänteitä ja niitä oikeuttavia perusteita. Maailmankatsomuksellisilla uskomuksilla (kuten näkemys ihmisten tasa-arvosta) ei ole tietoisuuden ulkopuolista perustaa. Valtuutus vakaumuksellisille näkemyksille tulee tietoisuudelta itseltään. "Henki itse toimii todistajana itselleen" (PS §554/PG 301). Näkemyksissään tietoisuus pyrkii vastaamaan sellaisiin normatiivisiin kriteereihin, jotka se on itse valtuuttanut. Uskonnollisessa yhteisössä tietyt normit valtuutetaan ja tunnustetaan velvoittaviksi. Sama koskee myös valistuksen normeja: nekin saavat valtuutuksensa tietoisuudelta. Siksi valistuksen huomio, että uskovien näkemysten pohjana on hänen oma tietoisuutensa, ei yksin riitä kumoamaan uskovien normien valtuutusta.

(3) Hegelin mukaan valistuksen kritiikki on pelkkä negatiivinen asenne. Valistus tarvitsee toiseutta ylläpitääkseen omaa identiteettiään. Se säilyttää itsensä kritisoidessaan uskontoa, mutta voiko se ylittää kritiikin ja luoda jotakin sen tilalle? Järjen negatiivisuutena puhdas oivallus tuhoaa kaiken positiivisen³ sisällön. Se ei kuitenkaan tarjoa mitään korvaavaa sisällöllistä tavoitetta inhimilliselle toiminnalle. Loppujen lopuksi valistus luopuu moraalisen hyvän ja pahan käsitteistä. Tilalle tulevat itsessään- ja toiselle-olemisen abstraktiot, joissa asiat ovat jotakin vain suhteessa johonkin. Hyvä ja paha korvautuvat hyödyn käsitteellä. Hyöty taas on riippuvaista toimijoiden päämääristä, joihin valistus ei sinänsä ota kantaa. (PS §559/PG 304.) Tällä tavoin valistus irtisanoutuu kaikista pysyvistä arvoista ja päättyy relativismiin.⁴ Valistuksen järki on eettisesti sitoutumatonta: se voi ottaa kantaa ajattelun muodollisiin seikkoihin, mutta ei tarjota sisällöllistä päämäärää inhimilliselle toiminnalle.

Näistä ongelmista huolimatta valistus on Hegelin mukaan taikauskkoa kypsyneempi maailmankatsomus. Tai valistus on taikauskosta seuraava momentti hengen kehityksessä. Vaikka valistuksen maailmankatsomuksessa on ongelmia, se ei oikeuta paluuta taikauskoon. Valistuksen ongelmat ovat myös uskon ongelmia. Valistus on vain usko, joka on tullut tietoiseksi omista ristiriidoistaan. "Sillä valistus ei käytä itselleen vieraita periaatteita hyökätessään uskoa kohtaan, vaan periaatteita, jotka ovat julkilausumattomina uskossa itsessään" (PS §564/PG 306). "[V]alistuksen lopputulos on [...] eroon

³ Positiivinen ei tässä yhteydessä tarkoita hyvää tai myönteistä vaan jotakin sisällöllistä ja ulkoa annettua. Sen vastinpari negatiivisuus ei myöskään tarkoita pahaa tai huonoa, vaan itsessään sisällötöntä immanenttia kriittisyyttä, eli näkemysten kritisoinnista vedoten niiden omiin normatiivisiin sitoumuksiin.

⁴ Toki Kantin moraalifilosofia pyrkii tarjoamaan kaikelle moraalille järjellisen perustan. Hegel kuitenkin kritisoi Kantin projektia sen uskonnollisista postulaateista.

pääsemistä *ajattelemattomasta*, tai *ei-käsitteellisestä*, erottelusta, joka on läsnä uskossa” (PS §572/PG 310). Lopputuloksena ”Usko on, itse asiassa, tullut samaksi kuin valistus [...]” (PS §573/PG 310–311).

Valistunutta taikauskoa?

Hegelin tekstin perusteella valistuksen ja taikauskon kamppailusta ei voida julistaa suvereenia voittajaa. Oikeastaan kamppailusta voitaisiin ennemmin julistaa kaksi häviäjää. Taikausko häviää valistuksen uskontokritiikille ja valistus häviää itselleen. Usko huomaa maailmankatsomuksessaan virheitä ja ristiriitoja, menettää näkemystensä harmonian ja muuttuu valistukseksi. Valistus jää itseymmärrykseltään vaillinaiseksi, omista ristiriidoistaan tietoiseksi tulleeksi uskoksi. Siispä valistukselle jää monta avointa kysymystä. Voidaanko arvoja oikeuttaa? Voidaanko toimintaa oikeuttaa vetoamalla arvoihin? Mikä on vakaumuksen rooli modernissa moraalisisessä subjektissa? Entä kuinka vastataan niille, jotka pitävät esimerkiksi ihmisarvoa taikauskona?

Valistuksen sisältö, muodollinen hyödyn periaate, irtisanoutuu eettisistä dogmeista ja tekee kaikesta suhteellista. Uskonnollisesti latautuneet hyvän ja pahan ideat korvataan hyödyn käsitteellä. Hyöty on riippuvainen toimijan päämääristä. Kahden toimijan päämäärät voivat olla ristiriidassa keskenään. Ristiriita ratkaistaan, kun valistuneet rationaaliset toimijat sovittelevat tilanteen kummankin osapuolen hyödyn maksimoiden.⁵ Alexandre Kojèven mukaan valistuksen hyötyajattelu johtaa porvarillisen rinnakkaiselon turvaamiseen. Hyötyajattelu ei kuitenkaan välttämättä jämähdytä yhteiskuntaa, vaan se sisältää itsessään vallankumouksellisen muutospotentiaalin. (Kojève 2012, 137.)

Valistuksen vallankumouksellinen potentiaali on siinä, että se antaa inhimilliselle toimijuudelle absoluuttisen vapauden. Valistus vapauttaa toimijan sovinnaisesta moraalista tekemällä tyhjäksi sen uskonnollisen perustan. Hegeliä kuitenkin huoletti näkemys, jossa vapautta ajatellaan kaikkien rajoitteiden puutteena. Ranskan vallankumouksen terrori oli totuus tällaisesta vapauskäsityksestä. (”Universaalin vapauden ainoa teko ja aikaansaannos on näin ollen *kuolema*”, PS §590/PG 320.) Todelliseen vapauteen kuuluu rajoitteita. Ei ulkoapäin annettuja pakotteita, vaan toimijan itse valtuuttamia toiminnan raameja. Tällaiseen vapauskäsitykseen kuuluu toimijan itsemääräytyminen sellaisten normien alaisuuteen, jotka hän kokee omikseen ja jotka ovat rationaalisesti välttämättömiä hänen toimijuutensa luonteen kannalta (Pinkard 2012, 100–104). Mistä oman toimijuuden luonteen voi sitten tietää?

⁵ Vaihtoehtoisesti, jos kumpikaan osapuoli ei joustaa, ajaututaan kamppailuun tunnustuksesta.

Robert Brandomin (2019) mukaan toimija ei välttämättä tunne omia normejaan etukäteen, mutta ne paljastuvat hänelle viimeistään virheiden kokemisen kautta. Virheen kokeminen olisi mahdotonta ilman normatiivista standardia, jonka nojalla asia tai tapahtuma koetaan epäonnistuneeksi. Virheiden kokemus antaa toimijalle tietoa hänen normatiivisista sitoumuksistaan. Normatiivisuus on tämän näkemyksen mukaan rakenteellinen ja välttämätön osa toimijuutta, eikä uusia normeja näin ollen tarvitse "keksiä", vaan toimintaa voidaan korjata aina havaittujen virheiden pohjalta, kunnes lopulta saavutetaan positio, jossa anteeksiantava ja jalomielinen tuomari arvioi kaikkea täydellistyneiden normatiivisten sitoumusten pohjalta. Tätä analyttisen koulukunnan normatiivisuutta painottavaa lähestymistapaa kutsutaan Hegelin ei-metafyysiseksi tulkinnaksi.

Mannermaisien koulukunnan psykoanalyttisesti orientoituneet hegeliläiset kyseenalaistavat analyttisen koulukunnan Hegel-tulkinnan. Slavoj Žižekin (2020, 30) mukaan Hegelin metafysiikassa maailma on ontologisesti epätäydellinen. Epätäydellisessä maailmassa myös normit ovat väistämättä vajavaisia. Oikeastaan kaippuu täydellisten normien puoleen voidaan psykoanalyttisestä näkökulmasta nähdä fantasiana täydellisestä tyydytyksestä (Butler 1987, 203). Samoin moraalien ajattelu on ensi sijassa abstraktiona ja siihen suhtautuminen tuonpuoleisen kautta (kuten sekä valistus että taikauskot) on oireellista. Tällainen ajattelu on sosiaalisesti epäonnistunutta ja muista ihmisistä eristäytyneitä. Se "unohtaa ihmissuhteet, instituutit ja historialliset traditiot, jotka vaalivat, rajoittavat ja haastavat sitä" (Comay 2011, 96). Psykoanalyttinen luenta painottaa oiretta inhimillisen toimijuuden luonteenomainen piirteinä. Hyödyllisen ja rationaalisen toiminnan motivoivalla mielihyväperiaatteella on rinnallaan myös kuolemanvietti, joka saa toimijan sabotoimaan itseään. Psykoanalyttisen teorian opetus toimijuuden suhteon on se, että ihminen on läpinäkymätön itselleen. Toiminnan motivaatio on viime kädessä tiedostamaton.

Vaikka toimijalla ei olisi täydellistä pääsyä oman toimintansa motivaatioihin, joutuu hän kuitenkin oikeuttamaan ja perustelemaan toimintansa omassa yhteisössään. Toiminnan päämäärät ovat rakenteellinen osa toimijan identiteettiä, jonka avulla hän muodostaa itselleen sosiaalisen roolin (Pinkard 1996, 300). Toiminnan oikeutus riippuu siitä, minkälaisille perusteille annetaan valtuutus oikeuttaa toimintaa kussakin sosiaalisessa tilassa. Sosiaalinen perusteiden valtuuttamisen tila on kuitenkin historiallisessa muutoksessa. Kuinka voidaan varmistaa, että nykyisessä sosiaalisessa kontekstissa oikeutettu toiminta nähdään oikeutettuna myös tulevaisuuden konteksteissa?

Tyly vastaus on, että ei mitenkään. Ne perusteet, jotka aiemmin ovat valtuuttaneet toimintaa, saattavat menettää valtuutuksensa tulevaisuudessa, jolloin myös arvio toiminnan eettisestä laadusta voi muuttua. Hegelin tekstin opetus on, ettei toiminnalla tai uskomuksilla voi olla täydellisiä takeita. Toiminnan valtuutus ja totuuden kriteerit tulevat tietoisuudelta itseltään. Tietoisuus on kuitenkin alati altis negatiivisuuden voimalle, joka kyseenalaistaa toimijan toimintatavat ja osoittaa ristiriitoja hänen näkemyksissään. Näin ollen on oikeastaan tuurista kiinni, kuinka toimijan sitoumukset tulevaisuudessa tulkitaan (“moral luck”, ks. Žižek 2009, 48).

Kuitenkin elämme konkreettisesti maailmassa, jossa moraalisia ratkaisuja ei voi välttää. Koska ratkaisulle ei viime kädessä ole mitään takeita, on toiminta parhaimmillaankin uskon varassa. Moraalista näkemystä ei voi lopulta perustella millään itsensä ulkopuolisella, vaan se valtuuttaa itse itsensä. Moraalinen näkemys on rakenteellinen osa toimijan toimijuutta, eikä toimija voi luopua siitä luopumatta samalla jostakin, joka määrittelee hänet toimijana. Moraaliset sitoumukset palautuvat lopulta toimijan identiteettiin ja niihin uskoessaan hän uskoo myös itseensä. Tässä yhteydessä motivaatiolause “Usko itseesi!” voidaan tulkita kirjaimellisesti. Subjektin on uskottava itsensä tietynlaiseksi, jonka jälkeen maailma ilmenee hänelle merkitysten ja normatiivisten välttämättömyyksien kyllästäjänä.⁶

Lopputuloksen ja taikauskon kamppailuun voisi olla niin kutsumani “valistuneen taikauskon” positio. Valistuneessa taikauskossa tunnustetaan, ettei moraalisilla väitteillä ole täydellistä epistemologista tai metafysisistä perustaa. Toiminnan ohjenuorana sitoudutaan eettisiin dogmeihin, joilla ei ole itsensä ulkopuolista valtuutusta. Lopputuloksesta ei viime kädessä ole takeita, vaan toiminta on uskon varassa. Näin ollen subjektin sitoumukset ja oma identiteetti ovat “taikauskoa”. Perustattomuus kuitenkin myönnetään ja samalla sitoudutaan itsekritiikkiin, jossa oman ajattelun ristiriidat tunnustetaan ja niihin pyritään vastaamaan. Tämä tekee taikauskosta “valistunutta”. Valistuneessa taikauskossa toiminta on tyhjän päällä ja toimija tietää tämän, mutta joutuu tekemään ratkaisunsa silti.

Jyväskylän yliopisto

⁶ Vastaavasti: subjektin on oletettava sosiaalis-symbolinen rakenne tietynlaiseksi (oletettava Iso-toinen) ylläpitääkseen identiteettiään (ks. Žižek 2008, 244–263).

Kirjallisuus

- Brandom, Robert (2019). *Spirit of Trust. A reading of Hegel's Phenomenology*. Cambridge: Harvard University Press.
- Butler, Judith (1987). *Subjects of Desire. Hegelian Reflections in twentieth-century France*. New York: Columbia University Press.
- Comay, Rebecca (2011). *Mourning Sickness. Hegel and the French Revolution*. Stanford: Stanford University Press.
- Hegel, G. W. F. (1977). *Phenomenology of Spirit*. Käänt. A. V. Miller. Oxford: Oxford University Press (saks. alkuteos 1807). (=PS)
- Hegel, G. W. F. (1980). *Phänomenologie des Geistes*. Teoksessa Wolfgang Bonsiepen ja Reinhard Heede (toim.): *Gesammelte Werke*, Band 9. Hamburg: Felix Meiner Verlag (alkuteos 1807). (=PG)
- Kojève, Alexandre (2012). *Johdatus Hegelin lukemiseen: vuosien 1933-1939 luennot Hengen fenomenologiasta École des Hautes Étudesissa*. Suom. Tapani Kilpeläinen. Helsinki: Tutkijaliitto (ransk. alkuteos 1947).
- Pinkard, Terry (1996). *Hegel's Phenomenology. The Sociality of Reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pinkard, Terry (2012). *Hegel's Naturalism. Mind, Nature and the Final Ends of Life*. New York: Oxford University Press.
- Sade, Donatien-Alphonse-François de (2013). *Justine*. Suom. Heikki Kaskimies. Helsinki: Gummerus (ransk. alkuteos 1799).
- Žižek, Slavoj (2008). *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj (2009). *The Parallax View*. Cambridge: MIT Press.
- Žižek, Slavoj (2020). *Sex and the Failed Absolute*. London: Bloomsbury Publishing.